

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**OĞUZ TÜRKLƏRİNİN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT
LEKSİKASI**

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Samirə Camal qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mehman Musa oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babəş oğlu Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor
Yadigar Vəli oğlu Əliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kəmalə Əndəhət qızı Ələkbərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mənəvi mədəniyyət leksikasının tədqiqi hər hansı bir xalqın yaşam tərzini, mifoloji düşüncəsini, dini-inanc sistemini, dünyagörüşünü, mənəvi dünyasını, etnoqrafik xüsusiyyətlərini tam şəkildə öyrənmək üçün əsas vasitədir. Mənəvi mədəniyyət leksikasının tarixi xalqın tarixi ilə birbaşa bağlıdır. Çünki bu leksik vahidlər müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda, müxtəlif təsərrüfat ukladlarında insanların fəaliyyət prosesi ilə sıx bağlı olmaqla bərabər, xalqın adət-ənənəsini, həyat tərzini və s. əks etdirir. Bu səbəbdən də mənəvi mədəniyyət leksikasının tədqiqi dil tarixi üçün vacibdir və bu leksik vahidlər, demək olar ki, dilin qədimliyini sübut edən xalqın ən qədim dövr dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının qohum və digər dillərlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dil sisteminin fonomorfoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Oğuz qrupu türk dillərinin mədəniyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edən mənəvi mədəniyyət leksikası bir sıra etnoqrafların, dilçilərin diqqətini cəlb etsə də, sistemli şəkildə linqvistik tədqiqatdan kənar qalmışdır. Dini inancını, mifoloji düşüncəsini, xalqın ailədaxili və sosioloji münasibətlərini özündə ehtiva edən leksik vahidlərin semasioloji tədqiqi Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini, əhatə etdiyi coğrafi-arealını sübut etməklə yanaşı, dialektoloji, tarixi-müqayisəli və linqvotipoloji araşdırmalar üçün də zəngin faktlar verir. Tarix boyunca türk xalqlarının mənəvi mədəniyyət leksikası həm dildaxili, həm də ekstralingvistik təsir nəticəsində daha da zənginləşmişdir. Bəzən tarixin müəyyən pilləsində ekstralingvistik təsirlər nəticəsində mənəvi-mədəniyyət leksikasının müəyyən hissəsi arxaikləşərək unudulmuşdur. Sadalanan proseslərin nəticəsi kimi mənəvi mədəniyyət leksikası xalqın adət-ənənələrini, milli düşüncəsini, həyata baxışını, mentalitetini bariz şəkildə əks etdirir. Oğuz qrupu türk dillərinin

mənəvi mədəniyyət leksikasının toplanması, sistemli şəkildə araşdırılması, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi, yayılma areallarının müəyyənləşdirilməsi bir çox etnolinqvistik problemlərin izahına imkan verir. Ancaq Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikası kompleks şəkildə linqvistik cəhətdən tədqiq edilməmiş, leksik-tematik təsnifatı, etimoloji təhlili, yaranma mənbələri sistemli araşdırılmamışdır. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini həmin dillərin mənəvi mədəniyyət leksikası təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə qədim və müasir oğuz qrupu türk dilləri əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qədim dövrdən müasir dövrə qədər böyük bir zaman kəsiyində türk xalqının dini, mifoloji düşüncəsini, inanc sistemini, dünyagörüşünü, gündəlik həyat tərzini-yaşayışını özündə ehtiva edən mənəvi mədəniyyət leksikasının tədqiqi həmin dillərin öyrənilməsi üçün ən əsas amillərdəndir. Tədqiqatın məqsədi həmin dillərin mənəvi mədəniyyət leksikasının müəyyən tematik qruplar üzrə etimoloji, leksik-semantik təhlilə cəlb edilməsi, yaranma mənbələrinin aşkar edilməsi, oxşar və fərqli əlamətlərinin, o cümlədən ekvivalentlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Türkoloji dilçilikdə ayrılıqda mənəvi mədəniyyət leksikasının, bütövlükdə isə etnolinqvistikanın tədqiqi məsələlərini araşdırmaq;

– Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasını sistemli olaraq komponentlərinə görə müqayisəli-tarixi aspektdə tədqiqata cəlb etmək;

– Mənəvi mədəniyyət leksikasının etimoloji təhlilinə əsaslanaraq tarixi-semasioloji təkamülünü dəqiqləşdirmək;

– Mənəvi mədəniyyət leksikasının formalaşma və keçidiyi inkişaf mərhələlərini aşkar etmək;

– Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının qədim yazılı abidələrin dilində, o cümlədən də müasir türk dillərinin dialektlərində izlərini müəyyənləşdirmək;

– Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasını tematik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırıb leksik-semantik baxımdan təhlil etmək;

– Ekstralinqvistik və sosiolinqvistik amillərin mənəvi mədəniyyət leksikasına təsirini, yaranma mənbələrini təhlilə cəlb etmək;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat sinxron və diaxron aspektdə aparılmış, bu zaman müqayisəli-tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq müdafiyyə təqdim olunan müddəalar aşağıdakılardır:

– Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının kompleks şəkildə linqvistik tədqiqi müasir dövrə qədər nə yerli, nə də xarici türkoloqlar tərəfindən aparılmamışdır. Bunu nəzərə alaraq, demək olar ki, Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının diaxron və sinxron, müqayisəli-tarixi, təsviri aspektdən, həmçinin müəyyən tematik, leksik-semantik formada tədqiq olunması bu dillərin qonşu dillərlə qarşılıqlı münasibətlərinin aşkarlanmasına, türk dillərinin ortaq dil xüsusiyyətlərinin, mədəni irsinin və dünya görüşünün müəyyənləşməsinə imkan verir.

– Dini səciyyə daşıyan leksik vahidlər leksik paralellərinin çox olması ilə yanaşı, alınmaların çoxluğu ilə də fərqlənir.

– Məişətdə yerinə yetirilən müəyyən mərasim və ayinlər, o cümlədən bir sıra xalq oyunları qədim inanclara əsaslanır.

– İnsan həyatının keçid mərhələlərini özündə əks etdirən leksik vahidlər daha çox milli-türk mənşəli olması ilə seçilir.

– Qədim Oğuz türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının müəyyən bir hissəsi dilin tarixi inkişafı nəticəsində arxaikləşərək müasir ədəbi dillərin lüğət tərkibindən çıxsada, həmin dillərin dialekt və şivələrində fonetik cəhətdən kiçik dəyişikliyə uğrayaraq qorunub saxlanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edən mənəvi mədəniyyət leksikası müəyyən tematik qruplara bölünərək kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqat zamanı toplanmış leksik vahidlərin həm qohum, həm də digər türk dillərində işlənən fonetik variantları müəyyən edilmiş, onlar struktur-semantik cəhətdən qruplaşdırılaraq tarixi, semasioloji, etimoloji və etnolinqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur. Mənəvi mədəniyyət leksikası müasir Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibi əsasında tədqiqata cəlb olunsada, həmin leksik vahidlərin qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən də müasir türk dillərinin dialektlərindəki izləri də aşkarlanmış, fərqli və oxşar xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Oğuz qrupu türk xalqlarının dini inancını, dünyagörüşünü, məişətə, insan həyatının keçid mərhələləri ilə bağlı həyata keçirilən ayin, mərasim və ritualları özündə əks etdirən mənəvi mədəniyyət leksikasının həm diaxron, həm də sinxron şəkildə bir sistem çərçivəsində öyrənilməsi türkologiyada etnolinqvistikanın inkişafı üçün zəngin mənbə rolu oynamaqla yanaşı, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya üçün qiymətli faktlar əks etdirir. Dissertasiya işinin nəzəri müddəalarından türk dillərinin müqayisəli leksikologiyasının, o cümlədən də tarixi dialektologiyasının etnolinqvistik aspektdə öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

Tarixi leksik materialların, xüsusilə də mərasim, ritual və ayinlərin adlandırma vasitə və üsullarının tədqiqinin praktik əhəmiyyəti də böyükdür. Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının tədqiqi Oğuz türklərinin tarixin müəyyən mərhələlərində iqtisadi, siyasi, dil və mədəniyyət baxımından əlaqədə olduğu digər türk dillərinin leksik qatının öyrənilməsinə, qədim və müasir türk dillərində etnokulturoloji leksik vahidlərin semantik və struktur inkişafı barəsində zəngin material əldə olunmasına imkan verir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan, Türk, Türkmən və Qaqauz dillərinə aid toplanmış leksik vahidlərin semasioloji, etimoloji, etnokulturoloji təhlili bu dillərdə mənəvi mədəniyyət leksikası ilə

bağlı izahlı, etimoloji, dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında zəngin mənbə ola bilər. Ali məktəblərdə Oğuz qrupu türk dillərinin, o cümlədən də digər türk dillərinin tarixinin, etnoqrafiyasının, söz varlığının müqayisəli şəkildə tədqiqində, tarixi leksikologiyaya, qrammatikaya, etnolinqvistikaya aid dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında da tədqiqat işindən faydalanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi: Tədqiqatın əsas məzmunu Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 11 məqalələrdə və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslarda edilmiş bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 35 səhifə, II fəsil 77 səhifə, III fəsil 30 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 20 səhifə, Əlavələr 17 səhifə, Qısaltmalar 1 Ümumi həcmi 191 səhifə – 300, 049 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil **“Oğuz qrupu türk dillərində dini inanc sistemi ilə bağlı leksika”** adlanır. Fəsil 4 yarımbaşlıqdan ibarətdir. **“Tenqriçilik dini ilə bağlı leksik vahidlər”** adlanan birinci yarımbaşlıqda oğuz qrupu dillərində tanrıçılıqla bağlı yaranan

leksik vahidlər müəyyənləşdirilmiş, onların müqayisəli-tarixi təhlili verilmişdir.

Qədim Türk panteonunda ən böyük tanrının Göy tanrı olduğuna inanmışlar. Göy tanrı yalnız bir ulusun deyil, böyük türk xaqanlığına daxil olan bütün ulusların ortağ inanc kultu olmuşdur.

Türklər Tanrıya “*Tanrı //Tengeri/ /Tangara// Tanara//Teri// Tenir*”, “*Kuday*”, “*Çalap*” və s. kimi müxtəlif adlarla xitab etmişlər. T. Hacıyev “tanrı” ifadəsinin şumer dilində “göy”, “ulduz” mənasını ifadə edən “an”sözünün əvvəlinə “t” səsinin artırılması ilə yarandığını, “re” hissəciyinin isə yönlük halın əlaməti olduğunu qeyd edir¹. A.Dıbo qeyd etmişdir ki, “*tanrı*” sözünün kökündə “*ten*”-“*uçmaq*” feili dayanır və “*səma*”, “*göy*”, “*hava məkanı*” mənasını ifadə edən “*ten-iq*” termini də ondan törəmişdir². T. Tekin “tanrı” ifadəsinin türk mənşəli olduğunu söyləyir. Alim Çin dilində işlənən, “göy” mənasını ifadə edən “çen-li” morfeminin məhz türk mənşəli “tenri” sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması hesab edir³.

Bizim fikrimizcə, “Tanrı” sözünün kökündə “havalanmaq, havaya yüksəlmək” anlamındakı “ten” feili dayanır. “re” isə bir çox türkoloqların da qeyd etdikləri kimi yönlük hal şəkilçisidir. Bu fikirlərin tamamı kimi qeyd edə bilərik ki, müsəlman türklər dua edərkən əllərini havaya-göyə qaldırır// yüksəldirlər. Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində bu leksik vahidin həm “Tanrı”, həm də “tari” variantlarından da istifadə edilir.

“Tenqri” sözü M.Kaşğarinin əsərində “*tənqri*” formasında işlənmişdir. M.Kaşğari bu sözün türk tayfalarında “ulu tanrı” mənasını ifadə etdiyini göstərir⁴.

Qədim oğuzların həyat tərzini bariz şəkildə özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində “tanrı”/“çalab”/“Allah” kəlmələri paralel şəkildə işlənir və “tək tanrı” məfhumunu ifadə edir.

¹Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – h.1. – 2012. – s.68

²Дыбо,А.В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. <http://altaica.narod.ru/library/xronol.>, – s.83

³ Tekin, Ş. İştikakçının köşesi / Ş.Tekin. – İstanbul: Simurg Yayınları, – 2001. – s. 12

⁴ Kaşğari, M. Divanü Lügat-it-Türk: [4 cildə] / tərc.ed. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c.3. – 2006. – s.327

Oğuzların “tanrı” kəliməsinin yerinə işlətdikləri “çələb/çalab” sözü XIII-XIV əsrlərdə yaranmış yazılı abidələrin dilində daha geniş şəkildə işlənmişdir: “*Bin Həmzəcə qüvvət vermiş qadir Çələb eşq ərinə*”⁵. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “*bu leksik vahid xristianlıqla bağlıdır*”⁶. A.Tietza “çalab” leksik vahidinin ərəb dilində işlənən “çallab” (“kölə idxal edən”) ifadəsindən yarandığını və “kölə sahibi” anlamı daşdığını qeyd edir⁷. Bəzi dilçilər isə türk mənşəli “çeleb//çalap” (lüğət tərkibinə XIII əsrdən daxil olan) sözündən yarandığını, XIV əsrə qədər “sahib”, “əfəndi”, “usta”; XVII əsrlərdə isə daha çox “tərbiyəli adam” mənalarını ifadə etdiyini söyləyirlər.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “çal” morfeminin bir neçə mənası var: *başını çalmaq; ilan çalmaq; hər hansı bir musiqi alətini çalmaq* və s. Bizim fikrimizcə, “çalab” leksemi məhz “çal”-“sözü qulağa çatdırmaq”, “*xəbər vermək*”⁸ kökündən yaranıb, “*baş verə biləcək hadisələri xəbər verən*” anlamı daşıyır. Türk xalqlarında “ulu varlıq” mənasında işlənən “bayat” (*qədim*), “açu” (*ata/baba*), “idi” (*sahib*), “ogan/ugan” (*qadir*), “çalab/çalap” (*mevla*) ifadələri əslində Tanrının sifətləri-ələmətləri olmalıdır⁹.

Qədim türk abidələrində işlənən dini terminlərdən biri də “yalavaç//yalvaç”dır: “*Yalabaç barıpan kəlmədiniz bəgimiz*”(Elçi //səfir gedib qayıtmadınız bəyimiz) [I Uybat abidəsi,5]. Əski türkdə “sehr”ə *yalqı, yalvı* deyirdilər. “Elçi, peyğəmbər” mənasında işlətdikləri “yalvac” ifadəsi də buradan gəlir. Uyğurlar “elçi” mənasında “yalafar” ifadəsini işlədirdilər. “*Yalavac*” sözünün *isə yalnız “dindən xəbər verən” anlamda işləndiyini görmək olar*”¹⁰.

⁵ Qazi Bühranəddin. Divan / tərt.ed. Ə.Səfərli. – Bakı: Azərneşr, – 1988. – s.15

⁶ Tanyu, H. İslamıqdan önce türklərdə tek tanrı inancı / H.Tanyu. – Ankara: Ankara Ünvers. Basımevi, – 1980. – s.9

⁷ Tietza, A. Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkisch-Türkischen / A.Tietza. – Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, – 2009.

⁸ Kaşğari, M. Divanü Lüğət-it-Türk: [4 cildə] / tərc.ed. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c.1. – 2006. – s.51

⁹ Kafesoğlu, İ. Türk milli kültürü / İ.Kafesoğlu. – İstanbul: Ötüken yay., – 1998.

¹⁰ Gökalp, Z. Türk töresi / Z.Gökalp. – İstanbul: – 1976. – s.45.

G.Klouson “*yala:vaç/yala:waç/ yala:var ifadələrinin ikinci va:ç/wa:ç hissəsinin iran mənşəli “səs” mənasından olduğunu, sözün ilk yala hissəsinə isə fars dillərində rast gəlinmədiyini qeyd edir*”¹¹. Bizim fikrimizcə, “yalavaç” sözünün “yalvarmaq”(yal-ba-r) feilindən yaranması fikri inandırıcı deyil, bu söz daha çox şamanizm inancı ilə bağlı olan “yala-ma”(“ayın lenti”, “kəndir”, “kəkil”) adətinin (ağaca, xüsusilə d, qayın ağacına bağlanan dilək lenti) adı ilə bağlıdır, hazırda Anadolu türkləri Allahdan bir dilək dilədikdə ağaca lent bağlayırlar.

I fəslin “**Kulta inanc sisteminə aid leksemlər**” adlanan ikinci yarımbaşlığında oğuz qrupu türk dilləri arealında yayılmış daş, dağ, ağac və ya meşə, od, əcdad kultları ilə bağlı leksemlər təhlil olunmuşdur. Yarımbaşlıq 4 bölmədən ibarətdir.

Tenqrializm kimi adlanan qədim türk dininin digər tanrısı-personajı “*ıduk yer-sub*”, yəni “*müqəddəs yer-su*”dur. Türklər dağların, təpələrin, göllərin, suların, ağacların ruhu olduğuna inanırdılar. Əski türklərin təbiət kultuna olan inancları Orxon abidələrində “*ıduk yer-sub*”, uyğurlarda “*yir-suv*” və s. adlanırdı.

Türklərin mədəni və dini həyatında “daş kultu” ilə bağlı “*yada daşı*” və “*bengü daşı*” inancları var. “*Bengü*” sözünün mənası “əbədi”, “daimi”dir. Türklər də sevdikləri insan üçün yazılmış yazıların əbədi olacağına inanaraq həmin yazıları “bengü daş” adlandırmışdılar.

Bəzən türklər “*bengü*” əlamətini “*tanrı*” sözü üçün də işlədirdilər. “*Bengü*” sözü Göytürk kitabələrində də işlənmiş və “*abidə*”, “*anıt*”(xatirə), “*əbədi*” mənalarını ifadə edir¹². M.Kaşğari lüğətində “*bengü*” lekseminin “*mənqü*” şəklində türklərdə həm məsdər, həm də isim kimi işləndiyini və “*sonsuz*”, “*əbədilik*” mənalarını ifadə etdiyini vurğulamışdır: “*Toğup takı kalmadı mənqü ərən*”¹³. A.V.Dibo “*bengü*” sözünün çin dilində işlənən

¹¹ Clauson, S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / S.G.Clauson. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s.966

¹² Orkun, H.N. Eski türk yazıtları / H.N.Orkun. – Ankara: – 1986. – s.8

¹³ Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cilddə] / tərc.ed. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c.3. – 2006. – s.328

“*man+ko*” morfemlərindən ibarət olduğunu və “*əbədi*” anlamı daşdığı qeyd edilir¹⁴.

Türklərin “*daş kultu*” ətrafında dəyərli hesab etdikləri digər daş “*çaxmaq daşı*”dır. İnanca görə, atəşə ehtiyac yaranan zaman Bay Ülgən göydən biri ağ, biri qara iki daş endirdi və bu daşları bir-birinə sürtməklə quru odunları yandırdı.

Azərbaycan türkləri də dərman, əlac, yağışın yağması, uşaqlarının olması üçün sehirləyici gücü olan daşlara gedib kömək istəyirlər. Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində daş kultu ilə bağlı bir sıra ifadələr işlənir: “*çiçək daşı*”, “*öpgə daşı*”, “*bəzir daşı*”, “*ballı daş/qaya*”, “*su daşı*”, “*ay daşı*” (Culfa)¹⁵, “*gəlin qayası*”, “*gəlin daşı*”, “*dəvə karvanı*” (*Nax*), “*bərəkət daşı*”, “*ocaq daşı*” və s.¹⁶ Bəzi tədqiqatçılar (Bartold) Oğuzların daşla bağlı inanclarını göz önündə tutaraq onların xristian olduqlarını iddia etmişlər. Z.V.Toğan isə həmin fikrə cavab olaraq qeyd etmişdir ki, *Oğuzlar qərribə şeyləri, çeşmə yanındakı daşı görünəcə tapınırcasına hörmət göstərirlər*¹⁷. Təbii ki, bu da Oğuzların “daş kultu”na inanclarından irəli gəlirdi. Türkiyənin bəzi bölgələrində “*satı daşı*” inancı hələ də qorunub saxlanılır. “*Satı daşı*” “*doğulmamış uşaqların satılmış olduğu daş*” anlamını daşıyır. *Belə ki, övladı olmayan analar yaxınlıqda olan türbə və ya yatırlara adaq adayırlar. Əgər uşaqları olarsa, doğulmuş uşağı həmin türbə ətrafındakı daşa satacaqlarını adayırlar*”¹⁸.

Ağacların hörmət göstəriləcək bir ruha sahib olduqları və bunun bərəkəti artıracaq gücə sahib olma fikirlərindən qaynaqlanan bir inandır. Qədim türklərin, o cümlədən də Oğuzların Tenqriçilik dinində dünyanın mərkəzində durduğuna, yer və göy aləmini birləşdirdiyinə inanılan “*Dünyalar ağacı*” vardır. Bununla bağlı

¹⁴ Дыбо, А.В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. <http://altaica.narod.ru/library/xronol>. – s. 769

¹⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.75

¹⁶ Qədirzadə, T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında) / T.Qədirzadə.– Bakı: Nefta-Press, – 2006. – s.74

¹⁷ Бах: Tanyu, H. İslamlıktan önce türklерde тек tanrı inancı / H.Tanyu. – Ankara: Ankara Ünivers. Basımevi, – 1980. – s.75

¹⁸ Yənə orada – s.84

olaraq “*Bay Terek*”, “*Temir Kavak*”, “*Həyat ağacı*” deyilən müqəddəs inanclar hər zaman türk xalqları arasında yayılmış və “*Evliya ağac*” inancı ilə bir səviyyədə dayanmışdır. Ümumiyyətlə, ağac türk mifologiyasında “*yaradılışın başlanğıcını*” simvolizə etmişdir. “*Evliya ağac*” isə Tanrıya qovuşmanın yolu hesab edilir. M. Kaşğari divanında da qeyd etmişdir ki, *nəhəng ağac görəndə insanlar ona “Tenqri” deyirlər. “Oğuz türklərində adi ağaclar deyil, yalnız iri, nəhəng, tək, qollu-budaqlı, geniş əraziyə kölgə salan ağaclar kult səciyyəsi daşıyırdı. Ağac kultuna “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də rast gəlinir. Abidədə tez-tez alqış anlamında işlənən “kaba ağac” ifadəsi sanki insanın tanrı ilə əlaqəsini, taleyini, gözəl bəxtini simvolizə edirdi: kölgelüce kaba ağacın kesilməsün*”¹⁹.

Türk xalqları meşələrin də yaxşı və pis sahiblərinin olduğuna inanırdılar. Qədim türklər “*meşə*” mənasını ifadə etmək üçün “*yış*”, “*tayga*”, “*koru*”, “*bük*” kimi sözlərdən istifadə edirdilər. Orxon abidəsində “*meşə*” anlamında “*yış*” sözü işlənir: *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə bun yok (türk xaqanı Ötükən meşəsində otursa, eldə kədər yoxdur)* [KT,cənub.3]. Abidədə “*Ötükən yış*”la bağlı gələcək nəsillərə verilən nəsihətlərdən görünür ki, Tanrının türk xalqına, xaqanına verdiyi “*kut*”, “*bəxt*” məhz Ötükən meşəsindədir. F.Bayat bu leksemin “*dua*”, “*tələb*”, “*istək*” mənalarını ifadə edən “*öt*” kökündən və Ülgən adındakı “*-gan//kən*” şəkilçisindən yarandığını qeyd edir. “*-gan//kən*” morfeminin isə qədimdə qohumluq paradiqması olan “*ka*” kökündən yarandığını və “*müqəddəslik*”, “*töz*” anlamı daşdığı vurğulayır²⁰. Ə.Cəfəroğlu eyni mənada qədim uyğurcada “*ötüg*”; “*rica edən adam*”, “*diləkçi*” anlamında isə “*ötügçü*” leksemlərinin işləndiyini qeyd etmişdir²¹. “*Divanilüğət-it türk*” də “*öt*” kökündən yaranmış “*ötük*” leksemi “*hekayə*”, “*xaqana çatdırılan dilək*”; “*ərz//ərizə*”; “*ötün//ötkün*” “*ərz etmək*”,

¹⁹ Ergin, M. Dede Korkut kitabı. (Metin-sözlük) / M.Ergin. – Ankara: Ankara Ünvers. Basımevi, – 1964. – s.14

²⁰ Bayat, F. Türk mitolojik sistemi / F.Bayat. – İstanbul: Ötügen Neşriyat, – 2007. – s.46

²¹ Caferoğlu, A. Eski Uyğur Türkcesi sözlüğü / A.Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, – 1968. – s.155

“*nəql etmək*”²²; “*ötükçü*” ləksemi isə “*xaqanın yanındakı şafaətçi*”²³ anlamlarında işlənmişdir.

F.Zeynalov müasir türkcədə işlənən “ağac” sözünün qədim “ı” (kol, bitki) kökü və -ğas//-ğac qüvvətləndirmə şəkilçisindən əmələ gəldiyini qeyd edir²⁴. Fikrimizcə, “yış” sözü ı>(y)ı (“ağac”, “kol” kökü) + -ş (çoxluq şəkilçisi) şəklindədir. yış<(y)ı-ş “ağaclar”=meşə şəklində yaranmışdır.

Od kultu qədim dövrdən bu günə kimi qorunub saxlanmışdır. Demək olar ki, türk xalqlarında atəş “ailə”ni simvolizə edir. Oğuz türklərində, əsasən, Türk və Azərbaycan türklərində mart ayında keçirilən yaz bayramının (Ergenekon bayramında) son çərşənbəsində hər bir evin önündə “tonqal”qalayırlar. “Tonqal” leksik vahidi kiçik fonetik fərqlə əksər türk dillərində işlənir: *tonqal/ tonkal/tonkar /tonkur* və s.

Qədim türk xalqlarının dini sistemində ata ruhlarına hörmət və təzimdən ibarət olan *Atalar kultu* da önəmlidir. İslamdan sonra olduğu kimi, əvvəl də türklər atalarını müqəddəs saymış və onları müxtəlif mərasimlərlə hər zaman anmışlar. Oğuz türklərində hazırda da işlənən “*məzar*”, “*kəsənə*”, “*yatur*”, “*türbə*” kimi sözlər məhz atalar kultu ilə əlaqədar yaranmışdır.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Atalar kultu türk xalqları arasında ən qədim və ən köklü inanclardan biridir. Demək olar ki, şimali və orta Asya xalqlarının, o cümlədən Hunların əsas inanc sistemi olmuşdur. Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra da Allah yanında hörməti olan insanların, övliyaların yatdıqları yerlərə gedib ziyarət edirdilər. Həmin yerlər türk xalqları arasında müxtəlif adlarla adlanmışdı: “*təkkə*”, “*zaviyə*”, “*hazirə*”, “*məzar*”, “*dərgah*”, “*türbə*” və s. “*Məzar*” sözü ərəb mənşəli olub “ziyaret yeri, ziyarət olunan yer” və “qəbir” mənalarnı ifadə edir²⁵. Müasir türk dillərinin bəzilərində “*məzar*” sözü “*mezar*” (Türkiyə türk.), “*mazar*” (qaz.,

²² Yenə orada, – s.245

²³ Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cilddə] / tərc.ed. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c.2. – 2006. – s.166

²⁴ Zeynalov, F.R. Türkologiyanın əsasları / F.R.Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1981. – s.49

²⁵ Ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: EA nəşri, – 1967. – s.70

özb., uyğ.), “mazār” (türkm.) şəklində işlənir və yalnız “qəbir” mənasını ifadə edir²⁶.

I fəslin **“Şamanizm inancı ilə bağlı leksik vahidlər”** adlanan üçüncü yarımbaşlığı oğuz türklərinin şamanizm dünyagörüşü ilə bağlı olan leksik vahidlərin izahına həsr olunub. Qədim türklərin dini haqqında ilkin məlumatlara qədim Çin mənbələrində rast gəlinir.

Görkəmli türk tədqiqatçısı Z.Gökalp qədim türklərin dininin *“Toyonizm”*, sistemlərinin sehrə əsaslanan *“şamanizm”*, rahiblərinin adının isə *“Toyon”* olduğunu qeyd edir. *“Toyonizm” milli, “Şamanizm” isə alınmadır və qədim türklərdə din ilə sehr bir-birini tamamlayır*²⁷.

Çin qaynaqlarına görə, Hyunğ-nu qəbiləsi (Hun türkləri) sehirbazlarına *“Gan”* adı vermişdilər. M. Eroza görə, *“Gan” sözü elə “kam” deməkdir və bu sözə ilk dəfə IX əsr uyğur mətnlərində, “Codex Comanicus”da rast gəlinir və “kam”lıq sözü bir din adı olaraq işlənir: kamlıq etermen (kamlıq edirəm)*²⁸.

A. İnana görə, *“şaman” kəliməsini türklər və monqollar bilməzlər. Çünki bu söz XVII əsrdə meydana çıxmışdır*. Z.Gökalpın fikrincə, *“şaman sözü “kam, kaman” sözlərindən yaranmışdı*²⁹.

Qaqauz türklərində də insanları otla müalicə edən xüsusi adamlar var. Qaqauz dilində həmin insanlar *“ilaççı//ilaççıykalar”*, *“okuyucu”* adlandırılır³⁰.

I fəslin dördüncü yarımbaşlığı **“İslam dini ilə bağlı leksemlər”** adlanır.

Türklərin İslam dinini qəbul etmələri Türk və dünya tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri olmuşdur. İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk xalqlarının lüğət tərkibinə bu dinin təmsil etdiyi ərəb dilindən xeyli leksik vahidlərin keçdiyini həmin dövrü özündə ehtiva

²⁶ Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü / – Ankara: Kültür Bakanl., – 1991. – s. 88

²⁷ Gökalp, Z. Türk medeniyeti tarihi / Z.Gökalp. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, – 1976. – s.117

²⁸ Eröz, M. Eski türk dini (Gök Tanrı inancı) ve Alevilik Bektaşilik / M.Eröz. – İstanbul: Milli yay. evi, – 1992. – s.10

²⁹ Gökalp, Z. Türk töresi / Z.Gökalp. – İstanbul: – 1976. – s.35

³⁰ Квилинкова, Е.Н. Заговоры, магия и обереги в народной медицине гагаузов / Е.Н.Квилинкова. – Кишинев: Elan Inc, – 2010. – s.27

edən yazılı abidələrin dilində görmək mümkündür: *peyğəmbər//rəsul//nəbi, tənri dərgahı, tənri yolu, axirət yolu, tövbə, Cəbrail, imam, əhli din, tamu//cəhənnəm, uçmaq//cənnət//behişt, namaz, Münkər, Nəkir*.

Türk dillərinin lüğət tərkibində intensiv işlənmə tezliyinə malik olan, fars dilindən keçmiş “*peyğəmbər*” leksemi əksər türk dillərində eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir. Əbu Həyyan lüğətində “*baygənbər*”³¹, tatar, başqırd dillərində “*pəyqambər*”, “*piqambər*” formasında “*əlçi*”³², çuvaş dilində “*piampar//pixampar//pihamper*” şəklində “Tanrı”, “qurdların, ayıların və digər vəhşi heyvanların hakimi”³³, Osmanlıcada “*peyamber//peygamber*” fonetik tərkibində “*əlçi*”, “*xəbərçi*”³⁴ mənalarında işlənilmişdir.

“Peyğəmbər” leksemi eyni fonetik tərkibdə Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində “*qarğıdalı*” (Quba, Laçın), bəzi dialektlərində isə “*bazar ertəsi*” (Göyçay) mənasını ifadə edir. Araşdırma zamanı dilimizin dialekt və şivələrində “peyğəmbər” ifadəsinin həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşmələri tərkibində işləndiyinin şahidi olduq: “*Peyğəmbərbuğda//peyğəmbiğda*” (Şirvan); “*Peyğəmbər armud*”- armudun bir növü (Quba); “*Peyğəmbər qurşağı*”- göy qurşağı (Şəki, Zaqatala); “*Peyğəmbər şamata*”- şamamanın bir növü (Zaqatala); “*Peyğəmbəri toy*”- çalğısız toy (Ağcabədi) və s.

Türk dillərində geniş şəkildə işlənən dini terminlərdən biri də “*cənnət*” ifadəsidir. Qədim türkcədə bu mənanı ifadə etmək üçün “*uçmaq*” leksemindən istifadə olunurdu. Bizim fikrimizcə, bu leksik vahidin daşdığı semantika məhz qədim türk insanının düşüncəsi ilə birbaşa bağlı idi. Belə ki, qədim türklər ölənin ruhunun (böcək və ya quş formasında) uçaraq bədəni tərk etməsinə inanır və ruhun getdiyi yeri də “*üçmək*” adlandırırdılar.

³¹ Həyyan, Ə. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak / Ə.Həyyan. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – s.28

³² Бакула, В.Б. Лексика духовной культуры колыских саамов: / автореферат диссертации ... кандидата филологических наук / – Ижевск, 2013. – s.41

³³ Paasonen, H. Çuvaş sözlüğü / H.Paasonen. – İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, – 1950. – s.107

³⁴ Kanar, M. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü / M.Kanar. – Turuz, – 2014. – s.366

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Oğuz qrupu türk dillərində insan həyatının keçid mərhələləri ilə bağlı leksik vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Fəsil dörd yarımbaşlıqdan təşkil olunub. **Birinci yarımbaşlıqda** türk xalqlarında evlilik adət-ənənələri və onların adlandırılmasından bəhs olunub.

Oğuz türkləri üçün yeni bir ailənin qurulması və davamlı olması həmin ailənin təməlinin sağlam qoyulmasından başlayır. Toy mərasimi leksikasında ən qədim leksik vahidlərdən olan *evlənmək*, *toy*, *dügün//düyün*, *adaxlı*, *yavıuqlu*, *gəlin*, *bəy* və s. ifadələrə eyni mənada, amma kiçik fonetik dəyişikliklə bütün türk xalqlarında, o cümlədən qədim oğuz abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, müxtəlif türk boylarının qədim leksikasını özündə ehtiva edən M. Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində rast gəlinir.

Oğuz türklərinin lüğət tərkibində toy, evlənmək mərasimi və onun mərhələləri ilə bağlı müxtəlif leksik vahidlər vardır: *“kasamıyat etmək”* (*beşik kertmə*), *“kız oqurlu”* (*qızın razılığı olmadan qaçırma*), *“kafi açu”* (*elçi yolu ilə evlənmə*)³⁵, *“adağlamak//adağ etmək”* (*uşaqların kiçik yaşlarından bir-birinə ad edilməsi*)³⁶ -türkmən dilində; *“qız qaçırma”*, *“qənimət”* və *“nikah”*, *“beşik kertmə”*, *“söz alma, söz vermə”*, *“berder evlilik”*, *“taygəldi evlilik”*, *“baldızla evlilik”*, *“qayınla evlilik”*, *“qardaş uşaqlarının evliliyi”*, *“bir neçə qardaşların bir neçə bacıyla evlilikləri”*, *“oturakalma evliliyi”* - Türkiyə türkcəsində; *“üzükaparma”*, *“deyikləmə”*, *“nişanlama”*, *“adaxlama”*, *“adağətmə//adağələmə”*, *“adeləmə//adolma”*, *“adax günü”*, *“addandırmaq”*, *“addamağ”*, *“nişan”*, *“diləməğ//diləmaq”*, *“quyruqlamaq”*, *“nükürdə”* (*“tutalğa”*), *“bəlgə”* və s. -Azərbaycan dilinin dialektlərində; *“Horu// foru”*, *“Sidanka//pridanka”*, *“annaşma”*, *“yavklı etmək”*, *“yavklı olmaq”*, *“kiçük nişan”*, *“goda”* və s. - qaqauz dilində.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Oğuz qrupu türk dillərində doğumla bağlı leksik vahidlər”** adlanır.

³⁵ Эреджепова, З.Э. Туркменские свадебные обряды. <http://bridgec.s.6>

³⁶ Türkmen dilinin sözlüğü / – Aşgabat: – 1962. – s. 14

Oğuz qrupu türk dillərində doğumla bağlı işlənən ortaq leksik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan, türkmən dillərində və Türkiyə türkcəsində, demək olar ki, fonetik cəhətdən eyniyyət təşkil edir.

Oğuz dillərinin, o cümlədən də digər türk dillərinin lüğət tərkibində *“hamilə”* mənasını ifadə edən xeyli leksik vahid var. Məsələn, *“yavaş, asta hərəkət edən”* anlamını özündə əks etdirən *“ağır”* sözü və onun derivatları: Türk. *“ağır //ağır ayak”*, türkm. *“ayağı ağır”*, Azərb. *“ağır”*, *“ağırayağ”*, noq. *“avır ayaklı”*, başq. *“aurılı/aur ayaklı”*, qaz. *“ayağı avır”* və s. “DTS”-də tatar dilində *“hamilə”* mənasında *“avırlı”* ifadəsinin işləndiyi və bu sözün *“ağır”* kökündən yarandığı bildirilir. *“Ağır”* sözünün isə türk dillərində geniş şəkildə işlənən feil-isim leksik omonimliyini yaradan *“a:ğ”*–*“a:ğ̃”* (*“ağırmaq”*–*“ağrı”*) sözlərinin derivatları olduğu qeyd edilir³⁷. Anadolu türkcəsində bu ifadə eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada geniş şəkildə işlənir. *“Hamilə”* mənasında *“boğaz”* sözü müasir oğuz türklərində yalnız *“hamilə heyvan”* mənasında işlənsə də, yazılı abidələrdə insanlara-qadınlara məxsus işləndiyinin şahidi oluruq. G.Klouson türk dillərində *“boğaz//boğuz”* ifadəsinin *“boğ”* feilindən və *“z”* ikili anlamı ifadə edən sonluqdan yarandığını, *“töl”* sözü ilə birgə işləndikdə *“hamilə”* mənasını ifadə etdiyini qeyd etmişdir³⁸. “EDAL”da *“boğaz//boyaz//bogar”* sözünün əksər türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə *“gəbə heyvan”*, *“qeyri-qanuni uşaq daşımaq”*, *“vaxtından əvvəl doğmaq”* mənaları ifadə etdiyi göstərilmişdir³⁹.

“EDAL”da *“gəbə”* sözünə *“gep”* maddəsində toxunulmuşdur. Qeyd olunur ki, *“gep”* prototürkdə *“qabarmaq”*, *“göbəyin şişməsi”*; *“hamilə olmaq”*, *“hamilə”*; *“kibirli olmaq”*, *“şişirilmiş”* (*qarın üçün*); *“havalı”*, *“havalı gəzmək”* mənalarında işlənmişdir. H.Eren *“gəbə”* sözündən deyil, *“gebeş”* ifadəsindən bəhs edərək bu sözün *“gebe”* kökündən və *“-ş”* kiçiltmə

³⁷ Древнетюркский словарь: / ред. В.М.Наделяев и др.– Ленинград: Наука, – 1969. – s.85

³⁸ Clauson, S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / S.G.Clauson. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s. 322

³⁹ Starostin, S. A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages / S.A.Starostin, A.V.Dybo, O.A.Mudrak. Leiden; Boston: Brill: – 2003. – s.366

şəkilçisindən ibarət olduğunu, “*qarnı şiş olan*”, “*şişman*” mənalarını ifadə etdiyini vurğulayır⁴⁰.

Qaqauz türklərində qadının hamiləlik vəziyyəti müxtəlif adlarla adlanmışdır. Bunlardan ən geniş şəkildə işlənən adlara “*yüklü*”, “*iki canlı*”, “*dolu*”, “*öyle*” və rus dilindən keçən “*beremennaya*” kimi sözləri nümunə göstərə bilərik. Qaqauz dilinin bəzi dialektlərində hamiləlik zamanı bədən formasını dəyişməsiylə əlaqədar ana olmağa hazırlaşan qadınları “*şişmiş*”, “*ön eteği kısılmış*” kimi də adlandırırlar⁴¹.

III yarımbaşlıq **“Oğuz qrupu türk dillərində ölümlə bağlı leksemlərin etnolinqvistik təhlili”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda oğuz türklərinin dilində qeydə alınan ölüm və yas mərasimləri ilə bağlı etnoqrafik leksik vahidlərin, o cümlədən frazeoloji ifadələrin (“*tələf oldu*”, “*dünyasını dəyişdi*”, “*candan oldu*”, “*canını tapşır*”, “*keçindi*”, “*rəhmətə getdi*”, “*haqq dünyasına qovuşdu*”, “*hakka yürümək*”, “*gerçəklərə kavuşmaq*”, “*kalıp dəyişdirmək*”, “*sır olmaq*”, “*emaneti teslim etmək*”, “*Cemale ve Didare kavuşmaq*”) oxşarlıq və fərqlilikləri nəzərə alınaraq geniş təhlilə cəlb edilmişdir.

II fəslin dördüncü yarımbaşlığı **“Oğuz qrupu türk dillərində bayram mərasimi ilə bağlı leksemlər”** adlanır.

“Bayram” ifadəsinə ilk dəfə XI əsrdə M.Kaşğarının “Divanilügət-it türk” əsərində “bədhrəm” şəklində rast gəlinir. M.Kaşğarı bu sözün “bayram, xalq şənliyi” mənasını ifadə etdiyini göstərir. “Bir yer işıq və çiçəklə bəzəndiyi zaman “bədhrəm yer” deyilir ki, “könül açan yer” deməkdir. Oğuzlar bayram gününə “bəyrəm” deyirlər. Bu, sevinc və əyləncə günüdür. Oğuzlar “dh” hərfini “y” hərfinə çeviriblər. G.Klouson “badram” sözünün “*şadlıq/şənlik*”, “*ziyafət*” mənasını ifadə etdiyini göstərir və İran mənşəli “*badram*”- “heyramiz yer” sözü ilə əlaqəsinin olduğunu qeyd edir⁴².

⁴⁰ Eren, H. Türk dilinin etimoloji sözlüğü / H.Eren. – Ankara: Bizim Büro Basımevi, – 1999. – s.150

⁴¹ İusiumbeli, İ. Qaqauz yerində qadın: / Doktora tezi / – Ankara, 2008. – s.26

⁴² Clauson, S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / S.G.Clauson. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s. 308

Əskidən türklərin verdikləri qansız qurbanlardan biri “saçı”dır. Bu söz “açı-saçu-saçılğa” şəklində fonetik dəyişikliklərə uğrasa da, öz mənasını bugünkü günə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. “Saçı” qədim türklərin hər bir tayfasının öz əməyi ilə qazandığı ən qiymətli və mübarək saydığı nemətdir. Qədim türklər “saçı” kimi ən çox şərəbdən istifadə edirdilər. Belə ki yaxını ölən insanlar ölünü dəfn etdikdən sonra onun qəbrinin ətrafında şərab içər, şərabın yarısını isə məzarın ətrafına səpərlər ki, yer iyələri (yer sahibləri) qəzəblənməsinlər. Qədim uyğurlar “tanrıların şərəfinə yerə şərab tökmə” adətini “tökük” adlandırırlar⁴³. “Saçı” M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində “saç” (“*Ol manga yarmaq saçturdu*”- O, mənim üzərimə pul saçtı) formasında, Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərində “saç”- “saçmaq”, “dağıtmaq” mənalarında işlənib. Q.Ramstedt qədim türk dilində işlənən “saçu” ləkseminin “saç” (dağıtmaq) morfemindən yarandığını və monqol dilində işlənən “saçu//çaçu” ifadələri ilə bir kökdən olduğunu qeyd edir. Fikrimizcə, “saçu” ləksemi “saç”(maq) feilindən yaranıb və məhz “dağıtmaq”, “paylamaq”, mənalarını ifadə edir.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, “saçı” müxtəlif məhsullardan ola bilər: düyü, buğda, meyvə və s. Azərbaycan türklərində “saçı” adəti ən çox toy mərasimi ilə bağlıdır. Gəlin ata evini tərk edəndə yaxın qohumları bəy və gəlinin başına buğda, düyü və ya şirniyyat tökərlər. Müasir Türkiyə türkcəsində biri haqqında yaxşı xəbər eşitdikdə “*darısı başımıza*” ifadəsi işlənir ki bu da məhz “saçı” adətinin müasir dövrdə yaşayan qalıqlarından biridir və Azərbaycan türklərində yerinə yetirilən adətin daha ibtidai ifadəsidir.

Türk xalqlarının ortaq yaz bayramlarından biri də Novruz bayramıdır. Müxtəlif türk boylarında təbiətin yenidən oyanışını, əkinçilik fəaliyyətlərinin başlanğıcını bildirən Novruza “*Bozqurd, Çağan, Ergenekon, Nevruz, Sultan Nevruz, Mart Doqquzu*” və s. də deyilmişdir. Türkiyədə xalq içərisində Novruza “*Gündönümü*” və ya “*yılbaşı*” deyilir. “*Novruz*” sözünün hərfi mənası farsca “*yeni gün*”

⁴³ Caferoğlu, A. Eski Uyğur Türkcesi sözlüğü / A.Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, – 1968. – s.249

(*nou-yeni, ruz-gün*) deməkdir. Qədim türk yazılı abidələri içərisində “*Novruz*” sözünə ilk dəfə XI əsrdə M.Kaşğarinin divanında “*en-neyruz*” şəklində rast gəlinir. “DLT”də bu söz üçün ayrıca bir maddə ayrılmamış, “*pars*”(qaplan) maddəsində izah verilmişdir. M.Kaşğari “*pars*” sözünün türklər arasında iki mənə - “*yırtıcı heyvan*” və “*türklərin on iki ilindən biri*”-ni ifadə etdiyini bildirmiş, “*novruz*” sözünün məhz ikinci mənada izahını vermişdir. XIII-XIV əsr abidəsi hesab olunan “İbn Mühənnə lüğəti”nin türkcə bölümündə “*yeni kün*” kəlməsinin qarşılığı da “*nevruz*” kimi verilmişdir⁴⁴. XIV-XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə “*bahar bayramı*” mənasında “*novruz*” sözünün daha çox işləndiyini görmək olur.

Novruz bayramı ilə bağlı keçirilən dörd əsas çərşənbə Azərbaycan türkləri arasında müxtəlif adlarla adlanmışdı: 1) “*Əzal çərşənbə*”, “*Müjdəçi çərşənbə*”, “*Muştuluqçu çərşənbə*”, “*Toz çərşənbə*”, “*Yel çərşənbə*”; 2) “*Kül çərşənbə*”, “*Külə çərşənbə*”, “*Su çərşənbəsi*”, “*Sular Novruz*”; 3) “*Gül çərşənbə*”, “*Torpaq çərşənbə*”, “*Yer çərşənbə*”, “*Ölü çərşənbəsi*”, “*Ata-baba günü çərşənbəsi*”; 4) “*İlaxır çərşənbə*”⁴⁵. Bayram ayındakı dörd həftənin hər çərşənbəsində təbiətdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivəsində bu dəyişikliklər “*cəlimə//cəmlə*” adlanır⁴⁶. “*Cəlimə//cəlmə*” ərəb mənşəli “*cəmrə*” (köz, isti, yanmış kömür parçası) sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması olub, “*isti, ilıq nəfəs*” anlamına gəlir. Cənub-şərqi türkmənlər iki Novruz keçirirlər: heyvandarlıqla bağlı “*Çava Novruz*”u, əkinçiliklə bağlı “*Yupek Novruz*”u. Novruz bayramında, xüsusən, ilaxır çərşənbədə oğuz türkləri müəyyən mərasimlər, ayinlər yerinə yetirir, müxtəlif tamaşalar göstərir və oyunlar oynayırlar: “*Danatma*” (dan+atmaq, yəni gözləmək, əsasən, cavanlar iştirak edir), “*qurşaqsallama// şalsallama*” və ya “*papaqatma*”, “*çilə*”,

⁴⁴ İbn Mühənnə, Seyid Əhməd Cəmaləddin. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / S.Ə.C. İbn Mühənnə. – Bakı: Kitab aləmi, – 2008. – s.89

⁴⁵ Novruz bayramı ensiklopediyası / tərt.ed. B.Abdulla, T.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – s.16

⁴⁶ Qədirzadə, T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında) / T.Qədirzadə. – Bakı: Nafta-Press, – 2006. – s.16

“günəşi çağırmaq”, “Hodu”, “Ata-baba günü”, “Xıdırha Xıdır” (əcdad kultu ilə bağlı olaraq Naxçıvanda keçirilir), “üzüksalma”; “tonqalçatma”, “təkəçi”, “yumurtaboyama” mərasimləri; “Xanbəzəmə” tamaşası (Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fərqli adlarla işlənir: “Xan-xan”, “Xan oyunu”, “Xan yaratdı”, “Şahbəzəmə”, “Şah-şahi” və s.); “ağacqorxutma”, “çömçəxatun” ayini, “muncuqatdı” (türkmən.), “kəndirbaz”, “keçə papaq”; “bajabaja” Azərb.dialekt.), “təkləmə”, “çömçəbaşı bəzəmə”, “atlı karınca”, “bakla” (Kərkük türkm.); “çovkan”, “kurt gezdirmə” oyunu və s. Azərbaycan türkləri ilin bərəkətli, bol ruzili olması üçün ilaxır çərşənbə günündə süfrəni müxtəlif yeməklərlə, şirniyyatla bəzəyirlər və bu süfrəni “Löyün//ləvin//yeddilöyün//yeddiləvin//yeddisin” kimi adlarla adlandırılır⁴⁷. “Yeddilöyün” sözünün mənası “yeddi növ” deməkdir. Türkmənlər isə həmin gün “novruz köje”⁴⁸ adlanan ayin yeməyi və “semene” adlanan şirniyyat bişirirlər⁴⁹.

Qaqauz dilində də özünəməxsus bayram adları qeydə alınmışdır. Bolqar dilindən qaqauz dilinə keçən dini terminlərin əvvəlində daha çox “Ay” leksik vahidi işlənir. Bu söz qaqauz dilinə urum (grek) dilindən keçib və “əziz”, “mələk”, “müqəddəs” mənalarını ifadə edir⁵⁰. Qaqauz türklərində də bayramlar bütün türk dillərində olduğu kimi fəsillərlə bağlıdır. Qaqauzlar qış fəsli ilə bağlı bir neçə mərasim keçirirlər. Məsələn, “Ay Varvara”//“Sveti Varvara”⁵¹ günü iynə ilə heç nə edilmir, paltar yuyulmur. Qaqauzlar “Varvara”nın uşaqları qoruduğuna, müəyyən xəstələri sağaldacağına inanırlar; “Ay Nikola”//“Sveti Nikulay” günü insanlar Nikolay adlı insanların evinə yığılıb bayram keçirirlər⁵². Bu gün ancaq balıq

⁴⁷ Azərbaycan etnoqrafiyası: [3 cilddə] /baş red. T.Bünyadov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2007. – s.31

⁴⁸ Zeynalov, F.R. Türkologiyanın əsasları / F.R.Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1981. – s.174

⁴⁹ Xıdırov, M.N. Türkmen dilinin tarixindən materiallar / M.N. Xıdırov. – Aşqabad: Türkmenistan Dövlət Okuv-Pedaqoqik neşiriyatı, – 1962. – s.188

⁵⁰ Gagauz türkçesinin sözlüğü / – Ankara: – 1991. – s.24

⁵¹ Perçemli, V. Qaqauz türklərində doğum, evlenme və ölüm adətləri: / doktora tezi/ – İzmir, 2011. – s.23

⁵² Yəne orada, – s.23

yeməkləri bişirilir: “*balık paçası*”, “*balık bulgurlan*” və s. Bu yeməklər “*Ay Nikola*”ya qurban hesab edilirmiş.

Dissertasiya işinin III fəslə “**Oğuz qrupu türk dillərində mənəvi mədəniyyət leksikasının yaranma üsulları**” adlanır. Fəsil dörd yarımbaşlıqdan ibarətdir.

I yarımbaşlıq “**Leksik-qrammatik sözdüzəltmə**” adlanır. Tədqiqat zamanı terminləri yaranma üsuluna görə: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji; 3) sintaktik başlıqları ilə qruplaşdırdıq.

Leksik-semantik üsulla yaranan terminlər:

Toyla bağlı: “*hana*//*hənə*”, “*hanqa*”(rəsmi hesab edilən kişi ölçiliyi), “*mehriyə*” (başlıq), “*şəltə*”, “*bəlyə*”, “*sirə*” (toy pulu) və s. (Azərb. dialekt.), “*xəlfə*”, “*xələt*”, “*oku*”, “*seymen*”, “*damak*”; “*pey*” (hədiyyə), “*satu*”, “*yelü*”, “*dutu*” (Türkiyə türk); “*dever*” (sağdışın köməkçisi), “*emiş*”, “*goda*”, “*çotra*”, “*kolada*”, “*zestre*” (qız tərəfindən bəyə verilən pul), “*left*” (bəyin atasının gəlinin atasına verdiyi qızıl), “*duak*”, “*val*” (fata), “*adaş*”, “*sadık*” (sağdış) və s. (türkm.).

Doğuşla bağlı ifadələr: “*naşa*” (vaftiz ana), “*hadım*”, “*kısır*”, “*beremenniy*” və s. (qaqauz.), “*nefse*” (uşaq dünyaya gətirən ana), “*hudi*”, “*hamla*”, “*boğaz*”, “*maşğala*” (uşaq) (türkm.), “*xaşal*” (Azərb.), “*göde*” “*hamilə*”, “*şehit*” (doğuş anında ölən qadın) və s. (Türkiyə türk.) və s.

Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji üsulla sözyaratma digər üsullara nəzərən çox məhsuldardır. Bu üsulla düzəltmə sözlərin yaranmasında adlardan isim düzəldən -*çit*⁴, -*lıq*⁴, -*sız*⁴, -*çit*⁴+*lıq*⁴, -*kar*+*lıq*⁴; feillərdən isim düzəldən -*ma*², -*ka* şəkilçilərindən daha intensiv şəkildə istifadə olunmuşdur.

-*çit*⁴ şəkilçisi: “*araçı*”, “*dilekçi*”, “*kodosçu*”, “*körüççü*”, “*piperçi*”(oyun), “*kayınçu*” (qayın) “*çağırışçı*” və s.

-*lıq*//-*lik*⁴//-*duk*//-*dix*//-*nik* şəkilçisi: “*kəbinlik*”, “*bacılıq*”, “*barmaxçalıx*”, “*qardaşdix*”, “*lələlix*” və s.

Sintaktik üsulla sözdüzəltmə də oğuz qrupu türk dillərində çox məhsuldardır. Mürəkkəb sözlər yazılışına görə iki yerə ayrılır: bitişik və defislə.

1.Müxtəlif mənəli iki sadə sözün birləşməsindən yaranan vahidlər: “*şeşəbaş*” (şəbəş), “*xoşgəvər*” (boxça), “*təknətabağ*”,

“üzduvax”, “şirinçay” “şirnibəlgə”, “nobatçay” və s. (Azərb.dialekt.), “gelneje//ece” (yengə) (türkm.); “karabaş//karavaş”, “içgüvey”, “haciana” (Türk); “ocahkor” (sonsuz) (türkm.).

2. Defislə yazılan mürəkkəb sözlər: “toy-düğün”, “toy-bayram”, “toy-büsat”, “şal-üzük”, “üzük-fitə”(nişan), “xan-vəzir”, “bəy-vəzir”, “Fincan-fincan” (toyda oynanan oyun), “Xan-xan”, “Şah-sahı” (bayramla bağlı), “Naz-nazı” və s.

III fəslin ikinci yarımbaşlığı **təyini və qeyri-təyini söz birləşməsi tipli mənəvi mədəniyyət leksikasına** həsr olunub.

Tədqiqat zamanı oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində xeyli sayda söz birləşməsi tipli mənəvi mədəniyyət leksikası müşahidə edildi. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin söz birləşməsi tipli mənəvi mədəniyyət leksikasını belə qruplaşdırmaq olar: qeyri-təyini ismi birləşmələr; təyini ismi birləşmələr (I, II, III növ); feili birləşmələr (məsdər və feili sifət tərkibli); sabit söz birləşmələri (frazoloji birləşmələr); söz-cümlə modelli birləşmələr.

I növ təyini söz birləşməsi: “yol iz” (başlıq), “Xına toy”, “kiçik elşilik”, “peyğəmbəri toy”, “südəfi toy” (çalğısız toy) (Azərb.), “büyük düniürçülük”, “tüy mal”, “kara mal”, “he demelik”, “etsiz bayraq” (Türk), “düz horu”, “tuz ekmek”, “kırmızı rakı”, “ikinci aftaluk”, “çatal don”(gəlinlik) (qaqauz.), “tünür qadın”, “qadın quda”, “tünür böşük” (türkm.).

II növ təyini söz birləşmələri: “toy danışması”; “yol pulu”, “qız başı” (Azərb.), “gayret kemeri”, “toy aydımları”, “süycülük suvi”, “yüz görümlüğü” (türkm.), “horoz kakması”, “gəlin göçü”, “güvey sahrası” (Türk), “söz kolacı”, “buba hakkı”, “ana topu” (qaqauz) və s.

III növ təyini söz birləşməsi: “kızın çeşnisi” (Türk), “gəlinin cülusu”, “bəyin toy hamamı”, “gəlinin çırağı”, “yeddilövün xonçası” (Azərb), “panayanın pitası” (qaqauz).

Oğuz türklərinin lüğət fondunda çox az şəkildə qeyri-təyini ismi birləşmələrə də rast gəlinir: “kınaya haber”, “kız evli” (Türk), “gözleri pamuklu” (türkm.), “əvəzə bərdəl”, “telpeği ağan” (Azərb).

Qəlibləşmiş tərkib formasında: “baş bozma günü”, “gəlin çıxartma günü”, “gəlin göçürmə günü”, “gəlin savması günü”, “çotra nişan töreni”, “büyüğün kismetini çalmak”, “altı ayı doldurma”.

Üçüncü yarımbaşlıq **“Feili birləşmə tipli = söz-cümlə modeli mənəvi mədəniyyət leksikası”** adlanır.

Oğuz qrupu türk dillərini tədqiq edən zaman həmin dillərin lüğət tərkibinə daxil olan bir sıra sözlərlə qarşılaşdıq ki, onlar məzmun baxımından söz olsalar da, forma baxımından cümləni xatırladırlar. Biz də həmin sözləri birləşmə və ya söz-cümlə modeli şəklində olan leksik vahidlər kimi qruplaşdırdıq:

Şəxs adları: *Tanrıverdi, Xudaverdi, Allahverdi, Qaryağdı, Gülyetər.*

Oyun adları: *qaçdı-tutdu, topaldıqaç, itqusdu, göydənəvar, toqqadöydü.*

Toy adətləri ilə bağlı olan cümlə-sözlər: *paltarkəsdi, ayaqaçdı.*

Geniş cümlə şəklində işlənən mənəvi mədəbiyyət leksikası: “yaylıq qaçırdı”, “ölünün aşısı verildi”, “yurdunu yeniledi”, “emanətini verdi”, “canı çıxdı”, “Axirətində qovuşdu”, “xan yaradı”, “Xan tikdi”.

Xəbəri nəqli keçmiş zamanda işlənən söz-cümlə modeli: “*evdə kalmış//demene kalmış*”, “*günü keçmiş*”, “*ön etegi kısılmış*”, “*gözünə çöp düşmüş*”, “*gözü yumulmuş*”, “*əmanətini tapşırılmış*”.

Xəbəri indiki zamanla ifadə olunmuş söz-cümlə modeli: “*hamur üretilir*”, “*yavru çalkıyor*”, “*aş çalıyor*”, “*takdir bilir*”.

Xəbəri predikatlarla ifadə olunan söz-cümlələr: “*yolçusu var*”, “*çalığı var*”, “*cocuğu var*”.

Xəbəri əmr şəklində olan cümlə modeli: “*kasamyat et*” (*beşiklərtmə*), “*toy tut*”, “*toy toyla*” (*toy et*), “*garşı guda bol*”.

Dördüncü yarımbaşlıq **“Sabit söz birləşməsi formasında olan mənəvi-mədəniyyət leksikası”** adlanır.

I növ təyini söz birləşmə şəkilli frazeoloji birləşmələr: *tahtalı köy*”, “*axır nəfəs*” “*kan yaş*” (*ölü üçün ağlamaq*), “*kara yer*”.

II növ təyini söz birləşməli frazeoloji birləşmələr: “*həyat yoldaşı*”, “*gəlin alıcı*”, “*cahennem bazarı*” (o biri dünya), “*ağız acısı*”, “*Allah evi*”, “*ölüm itim dünyası*”.

III növ təyini söz birləşməli frazeoloji birləşmələr: “*Allahın bacısı oğlu*”, “*Allahın verən günü*”.

Məsdər tərkibli frazeoloji birləşmələr: “*ayağını bağlamak*”, “*ayağını danmaq*”, “*başını boğmaq*”, “*ile menzeş etmək*”, “*maşğala kurmaq*”, “*birine melametini atmaq*”, “*ev-eşik sahibi olmaq*”.

Türk dillərində iki tərkibli sadə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif formalarına təsadüf etmək olur:

a) təsirlik hallı isim+məsdər tərkibli frazeoloji birləşmələr: “*amanadını tapşırmaq*”, “*yer düynemək*” və s.

b) çıxışlıq hallı isim+feil əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələr: “*dünyadan ötmək*”, “*itden çıxarmaq*” və s.

c) yönlük hallı isim+feil əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələr: “*yere dulanmaq*”(ölmək), “*ağa bükmək*” (kəfənləmək), “*dünyaya gözlerini kapamaq*”.

ç) adlıq hallı isim+feil əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələr: “*canı çıkmək*”, “*taleyi tərs gəlmək*” (bədbəxt olmaq), “*ağzı soyumaq*”, “*ağzı pambıqlanmaq*”(ölmək).

Mənəvi mədəniyyətlə bağlı dörd komponentli sabit birləşmələr türk dillərinin lüğət tərkibində az şəkildə işlənmişdir. Məsələn: “*can alıb can vermək*”. Bu birləşmənin komponent tərkibi təsirlik hallı isim+feil+təsirlik hallı isim+feil tiplidir.

Türk dillərinin həyat tərzini, düşüncəsini, bir sözlə, etnoqrafiyasını özündə əks etdirən mənəvi mədəniyyət leksikasının müəyyən bir hissəsini alqış və qarğışlar təşkil edir.

Qarğışlar: “*nişana qalmayasan*”, “*oğul nişanı görməyəsen*”, “*qızın gəlinlik gərdəyi görməsin*”, “*gəlinlik gərdəyinə girməyəsen*”, “*gəlinin gərdəkdə qalsın*”.

Alqışlar: “*nişanı bəxtli olsun*”, “*ağ günlərə qovuşsunlar*”, “*Allah xeyirə calasın*”, “*Allah başacan versin*”, “*ayağın yüngül olsun*”, “*qəşəng günə çıxasan*”.

Dissertasiyanın müddəalarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edən mənəvi mədəniyyət leksikası həmin dillərin qədim dövrdən bu günə kimi qorunub saxlanan özünəməxsus dil elementlərini aşkarlayan linqvistik material kimi qiymətlidir.

2. Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, bu qrup türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikası milli mənsubluğuna görə fərqlənir. Oğuz qrupu türk dillərində toyla, yasla, bağlı (qaqauz dilində az şəkildə) işlənən terminlərdə əsas yeri türk mənşəli leksemlər tutur. Bayramla, din və inancla bağlı leksik vahidlərin əksəriyyətini ərəb və fars, qaqauz dilinə isə slavyan, yunan, bolqar dillərindən keçmiş vahidlər təşkil edir.

3. Mənəvi mədəniyyət leksemlərinin təhlili zamanı belə nəticəyə gəlmək olur ki, qədim zamanlardan bu günə kimi müxtəlif din və inancları qəbul edən türklərin lüğət tərkibinə daxil olan dini terminlər zaman keçdikcə öz işlənmə fəallığını itirərək arxaikləşmiş (uçmaq-cənnət, damu-cəhənnəm, yalawaç, sawçı-peyğəmbər, yekşeytan və s.), ya yeni sözlərlə əvəz olunaraq tamamilə dildən çıxmış, ya da müəyyən dialektlərdə yaşama hüququ qazanmışdır.

4. Adət-ənənə, ritual və mərasimlərlə bağlı olan mənəvi mədəniyyət leksikasının yazılı abidələr əsasında diaxron və sinxron aspektdə, etnolinqvistik istiqamətdə tədqiqi həmin vahidlərin mənşəyini, etnokulturoloji xüsusiyyətlərini, yayılma arealını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

5. Mənəvi mədəniyyət leksikasından həm nominativ mənada, həm də üslubi xüsusiyyət kəsb edən vahidlər kimi şifahi və yazılı ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

6. Oğuz türklərinin mənəvi mədəniyyət leksemləri həmin dillərin lüğət tərkibinin ən milli layı kimi diqqəti cəlb edir.

7. Mənəvi mədəniyyət leksikası birbaşa xalqın həyat tərzi, dini düşüncəsi, dünyagörüşü ilə bağlı olduğu üçün onun yaranması, formalaşması məhz dilin öz daxili imkanları hesabına olmuşdur. Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının zənginləşməsində morfolji üsul daha məhsuldardır. Morfoloji üsulla söz yaratmada daha çox türk mənşəli şəkilçilərdən istifadə olunduğu diqqəti cəlb edir.

8. Oğuz qrupu türk dillərində mənəvi mədəniyyət leksikasının yaranmasında sintaktik üsuldan da geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Həmin türk dillərində müxtəlif mənəvi sözlərin birləşməsindən, o cümlədən də II növ təyini söz birləşməsi formasında şəkillənən mürəkkəb sözlərdən daha çox istifadə olunduğu qeydə alınmışdır.

9. Oğuz qrupu türk dillərinə məxsus qədim və müasir yazılı abidələr əsasında aparılan tədqiqat zamanı əldə olunan dil faktları göstərir ki, bu dillərdə mənə differensiyası, inteqrasiyası, məcazlaşması nəticəsində yeni mənəvi mədəniyyət terminləri yaradılmışdır. Leksik-semantik üsulla söz yaratma bu dillərdə çoxmənəvilik və omonimliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da dilin zənginləşməsi üçün bir vasitədir.

10. Oğuz qrupu türk dillərinin mənəvi mədəniyyət leksikasının etimoloji, etnolingvistik cəhətdən araşdırılması bu dillərin tarixi, dili, həyat tərzini, dünyagörüşü-etnoqrafiyası haqqında dəqiq və düzgün faktların aşkarlanmasında, bu dillər arasındakı ortaq və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşməsində mühüm rol malikdir.

Tədqiqat işinin əsas məzmununu aşağıda çap olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Türkmən dilində qohumluq terminləri (digər türk dilləri ilə müqayisədə) // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2009. № 6. – s.25-32

2. Türk xalqlarında “kalın// kalım” qavramı // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №4, – s.32-37

3. Oğuz türklərində “yuğ/ yoğ” və “ağı” sözlərinin etnokulturoloji təhlili // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 05 – 07 may, – 2014, – s. 454-457

4. Türk xalqlarında evlilik adət-ənənələri: şəkillər, üsullar və adlandırmalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (ADU), – 2015. №3, – s.91-99

5. Türkmən dilində etnokulturoloji leksik vahidlər (toy mərasimi ilə bağlı) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2015. № 4 (96), – s.77-81

6. Oğuz qrupu türk dillərində mənəvi-mədəniyyət leksikasının tədqiqat tarixi // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2016. № 2, – s.74-79

7. Türk və fars mənşəli dini leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi.// Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı:– 2016, – s. 180-182

8. Лексические единицы толкования Бога –Творца в тюркских языках // – Vуana: European Journal of literature and linguistics, – 2016. №3, – с.8-13

9. Türkdilli abidələrdə “yaş” sözünün leksik-semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Tağiyev oxuları. Elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. №1, – s. 131-136

10. Oğuz qrupu türk dillərində işlənən bəzi qohumluq terminlərinin etimoloji tədqiqi // – Bakı: Tədqiqlər, – 2016. №3, – s. 83-91

11. Фразеологические сочетания, связанные с духовно-культурной лексикой тюркских языков //“Advances in Science and Technology”. Материалы XXV международной научно-практической конференции, – Москва: – 15 декабря –2019, – с.59-62

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 aprel 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 mart 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.03.2021

Kağız formatı: 60x84₁₆¹

Həcm: 35 497 işarə

Tiraj: 100